

„Farkas esz meg, medve esz meg”¹: a totalitárius szinergiák. Néhány gondolat Magyarország második világháborús helyzetének mérlegeléséhez

“A Wolf Eats Me, a Bear Eats Me”: The Totalitarian Synergies. Some Thoughts for Considering Hungary’s Situation During the Second World War

Máthé Áron

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2022.2.1

Összefoglaló: A jelen tanulmány célja, hogy új perspektívába helyezze Magyarország második világháborús mozgásterének a lehetőségeit. A szerző központi állítása, hogy a magyar politikai elitnek nem csupán a náci hatalmi törekvésekkel kellett számolnia 1939-től, hanem a szovjetek expanziós politikájával is, illetve azokkal egyidejűleg a két totalitárius hatalom együttműködésének és konfliktusának a lehetőségével is. Kisállami nézőpontból ugyanis az elnyomó nagyhatalmak szoros együttműködése és a konfliktusai is ugyanabba az irányba mutató eredményhez vezet: a nemzetállami mozgástér csökkenéséhez, a szuverenitás hirtelen vagy fokozatos elvesztéséhez, az állami, sőt esetleg a nemzeti lét megszűnéséhez. Ezt a helyzetet a szerző totalitárius szinergiaként azonosítja. A vizsgálat arra is rámutat, hogy Magyarország pozícióinak a megőrzésében egyik háborúzó fél sem volt érdekelt. A tanulmányból az is kiderül, hogy a magyar politikai elit által az ország számára 1939-ben célul kitűzött szerep – hogy Magyarország Európa Kárpátoktól délre eső térségének a gravitációs és szervező központja legyen – az először szorosan együttműködő, majd egymással élet-halál harcot vívó két totális diktatúra présében egyszerűen nem volt megvalósítható.

Kulcsszavak: Magyarország, második világháború, Oroszország, Németország, totalitárius, külpolitikai mozgástér

1 Az idézet Török Bálint kötetének címében szerepel (Török, 2004), aki a költői képet Ady Endre egyik verséből („Kurucok”) merítette.

Abstract: *The aim of this paper is to put Hungary's room for maneuver during World War II into a new perspective. The central thesis of the study is that from 1939 the Hungarian political elite had to reckon not only with the National Socialist ambitions for power, but also with the expansionist policy of the Soviet Union and, at the same time, with the possibility of cooperation and conflict between the two totalitarian powers. From the point of view of the small states, both close cooperation and conflict between the oppressive great powers lead to one result: a reduction in the scope of the nation-state, a sudden or gradual loss of sovereignty, the disappearance of the state and even national existence. This situation is referred to in the study as totalitarian synergy. The study points out that none of the warring parties had any interest in preserving Hungary's position. It moreover highlights that Hungary's role as the center of gravity and organization south of the Carpathians in Europe, a goal that had been strived for since 1939 by the Hungarian political elite, was simply unattainable in the face of the two totalitarian dictatorships intertwined, first in close cooperation and later in a life-and-death struggle.*

Keywords: *Hungary, World War II, Russia, Germany, totalitarian, room for maneuver*

Bevezetés

2019 tavaszán nagy történésvitát váltott ki Borhi László írása, amelyben a szerző egyértelműen amellett foglalt állást, hogy Magyarország német megszállását a szövetségesek szándékosan provokálták ki.² A vita fő mozgatóereje természetesen a holokausztért való felelősség kérdése volt, miközben értelemszerűen a „Nyugat” háborús szerepének a megkérdőjelezése is ott lebegett a háttérben. A ma elfogadott narratíva értelmében ugyanis a második világháború kimenetele egyértelműen erkölcsi győzelmet is jelentett – olyannyira, hogy a még a hadiállapot közben a későbbi győztesek által kötött szerződések, illetve a háborút lezáró béke- és egyéb egyezmények egyelőre a mai világrend alapját is képezik.

2 A vita egyik fő pontját az a nézet képezte, hogy a szövetségesek provokációs jellegű tevékenysége megpecsételte a magyar zsidóság sorsát, s ezzel a megszállás előidézését tervezők is számoltak.

A kérdés azért nehéz, mert a második világháborút *valóban* lehet a Jó és a Rossz harcaként értelmezni. Hiszen az angol–amerikai szövetség mégiscsak a polgári szabadságjogok révén megélhető, az egyéni felelősségvállalásra épülő élet lehetőségét tűzte a zászlajára. Sőt, ha a német–szovjet relációt nézzük, akkor a háború tulajdonképpen abban a pillanatban dőlt el a szovjetek javára, amikor a náci megszállás alá került szovjet területek lakossága rádöbbsent: a német uralom éppolyan elnyomó, mint a szovjet, s néha rosszabb, illetve amikor az is világos lett számukra, hogy a németektől nem nyerhetik el a nemzeti függetlenségüket – még a szovjet látszatvilág szintjén sem.

A Jó és a Rossz értelmezésének azonban van egy másik dimenziója is. Az ellentétpár ugyanis elsősorban a totalitárius nagyhatalmak által megszállt kis nemzetek szempontjából értelmezhető, hiszen az adott nemzet szempontjából az idegen megszállók mindig a Rossz, míg a nemzeti eszme alapján a szuverenitásért küzdő erők szinte mindig a Jó oldalán állnak. A határvonalak azonban ez esetben elmosódtak, és itt nem csak arról van szó, hogy sok esetben a kis nemzetek egymás rovására kívánták a minél teljesebb szuverenitást elérni. Richard Overy brit történész jelen idejű politikai nézőpontú elemzése találóan írta le ezt a helyzetet:

„Hogy hányan haltak meg a két rendszer keresztüzében a háború idején, soha nem fogjuk megtudni. Az ellenállást nyers brutalitással törte le mind a két diktatúra. Ebben az értelemben azok, akik mind a két totális rendszer ellen harcoltak, azoknak a merész elődeikként értelmezhetőek, akik azért küzdöttek, hogy a korábbi kommunista blokk felszabaduljon a kommunista elnyomás alól. Az emlékezet azonban ez esetben is problémás lehet, mivel ezek a korai felkelők nem igazán tekinthetők a mai toleráns, demokratikus értékek mintáinak.” (Overy, 2016, 162. o.)

Ebből következik, hogy a világháborút nem lehet kizárólag a Jó és a Rossz harcaként értelmezni, hanem a nagyhatalmak közötti összecsapásként is, amelyben azok minden eszközt felhasználtak a másik legyőzésére. Ebben az összecsapásban pedig természetesen nemcsak

a nagyhatalmak egymás közti viszonyát kell vizsgálni, de a nagyhatalmak és a kisállamokét is. Úgy tűnik, ez utóbbiakat illetően a jelentős különbségek mellett számos vonatkozásban nagyon erős hasonlóságok is voltak a szovjet, a náci és az angol–amerikai blokk között. Ugyanígy nem lehet a második világháborút pusztán a holokauszt szempontjából nézni. Miközben Hitler számára tényleg az antiszemitizmus volt az egyik fő mozgatóerő, és a zsidóság ellen vívott „háborúja” (irtóhadjárata) valóban prioritást élvezett, addig a többi hadviselő fél nem az európai zsidóság megmentése érdekében lépett hadba, hanem a saját hatalmi szempontjaiknak megfelelően.

Magyarország háborús szerepét ezért elsősorban magyar szempontból kell vizsgálni. Ennek során pedig nem kerülhetjük meg azt a tényt, hogy a hazai politikai elitnek nem egyszerűen a náci hatalmi törekvésekkel kellett számolnia 1939-től, hanem a szovjetek szándékával is, illetve a két totalitárius hatalom *együttműködésével és konfliktusával*. A látszólagos paradoxont úgy oldhatjuk fel, ha arra gondolunk, hogy kisállami nézőpontból az elnyomó nagyhatalmagnak mind a szoros együttműködése, mind az éles konfliktusa egy irányba mutató eredményhez vezet: a nemzetállami mozgástér csökkenéséhez, a szuverenitás hirtelen vagy fokozatos elvesztéséhez, az állami, sőt esetleg magának a nemzeti létnek a megszűnéséhez. Ezt összességében nyugodtan nevezhetjük *totalitárius szinergiáknak*. A jelen írásban három olyan pontra szeretnék rámutatni, amelyeket már részleteikben több szerző (Kolontári Attila, Seres Attila, Joó András, L. Balogh Béni) is említett, azonban azokat itt a fenti összefüggésrendszerben, a totalitárius szinergiák megnyilvánulásaként, összefoglalóan kívánom láttatni. Annál is inkább fontos a bőségesen tárgyalt német–náci hatalmi törekvések mellett a szovjet lépésekre is rávilágítani, mivel azoknak a magyar történetírás ez idáig jóval kevesebb figyelmet szentelt, azt a látszatot keltve, mintha Magyarországtól északkeletre egyszerűen véget érne a térkép. A jelen tanulmányban éppen ennek az ellenkezőjét szeretném megerősíteni.

A magyar–szovjet közös határ: Kárpátalja

A két totalitárius nagyhatalom törekvéseinek egyidejű érvényesülésével, vagyis a történelmi egyenlet kétismeretlenessé válásával 1939. szeptember végétől kellett fokozottan számolnia a magyar döntéshozóknak. Magyarország ugyanis a náci Német Birodalommal már az 1938-as *Anschluss* óta határos volt, de a szeptember 28-án megkötött szovjet–német határszerződés Nyugat-Ukrajnára vonatkozó pontjának következtében ez már a Szovjetunióra is igaz lett. A Kárpátalja határát jelentő hágóknál, ahol korábban a magyar honvédeket lengyel határőrök üdvözölték, a Lengyelország keleti felét megszálló szovjet katonák és belügyesek jelentek meg. Kárpátalja már korábban is kiemelten fontos volt a magyar állam vezetése számára. Nemcsak pusztán maga a végső cél, a revízió, valamint a Lengyelországgal közös határ igénye indokolta ezt, hanem szerepet játszott benne a keleti határ védhetősége is, amelynek szükségére az első világháború tapasztalatai hívták fel a figyelmet. Csakhogy Kárpátalja a *másik oldalról, a hegyek keleti feléről nézve* már másképp jelenik meg: az a bejárat ugyanis a Kárpát-medencébe – amely egy olyan ugródeszka, amelyről több irányba is neki lehet rugaszkodni.

A magyar–szovjet közös határ létrejötte felvetette Kárpátalja sorának a kérdését is. Az orosz cári törekvésekkel folytonosságot mutató szovjet külpolitika ugyanis mintegy örökölte azt a 19. századi pánszláv nézetet, amely a terület megszerzését is célul tűzte ki. Így a szovjet–orosz döntéshozókban már az 1920-as években felmerült annak bekebelezése. Akkor használták először a „visszacsatolás” és az „újraegyesítés” kifejezést is (Kolontári, 2009, 294–295. o.). Mindez csupán azért érdekes, mivel az 1945-ös kárpátaljai „Manifesztum” (amely a mai napig közjogi érvénnyel bír!) – hasonló logikával – az Ukrajnával való újraegyesítést említi: „Zakarpatszka-Ukrajna népe évszázadokon át, elszakítva anyaországától, Ukrajnától, kihalásra volt ítélve. ... elszakítottak anyaországunktól, Szovjet-Ukrajnától, s védtelenek maradtunk... Zakarpatszka-Ukrajna népe, miután a német–magyar fasiszmus alól felszabadult, elhatározta, egyszer s mindenkorra megvalósítja

örök álmát, Szovjet–Ukrajnához való csatlakozását” (Molnár D., 2015, 118. o.).

A múlt század harmincas éveinek második felében a szovjet megnyilatkozásokban folyamatosan terítéken volt Kárpátalja kérdése. 1938 őszén Jungerth–Arnóthy Mihály, Magyarország moszkvai nagykövete például arról is írt a jelentéseiben, hogy a terület azért érdekli a Szovjetuniót, hogy ott ne alakulhasson ki német támogatással egy szovjetellenes ukrán bázis, ezért a legszívesebben azt látnák, ha hazánk csatolná magához azt. Ez viszont azért zavarná őket, mert azzal közös magyar–lengyel határ jönne létre. Adolf Hitler elképzeléseiben tényleg felbukkant egy lengyel- és szovjetellenes Nagy–Ukrajna létesítésének a terve, amelyhez Kárpátalját egyfajta „ukrán Piemontként” lehetett volna felhasználni, de az adott helyzetben – a szovjetekkel való megegyezés jegyében – ő is inkább a magyar revíziót részesítette előnyben. Bár neki sem volt ínyére a magyar–lengyel együttműködés, de elfogadta azt mint a kárpátaljai helyzet rendezésének „járulékos veszteségét”.

Furesa módon Józef Beck ezredes, a lengyel külpolitika korabeli irányítója sem lelkesedett először az ötletért, vagyis Kárpátalja egészének magyar visszafoglalásáért. Ő eleinte a terület lengyel–román felosztásában gondolkodott (Macartney, 2006, 430–431. o.). Azonban a varsói döntéshozók között a magyarbarátság erősen ható tényező volt, így a lengyel különleges erők már 1938-tól diverziós műveletekkel segítették a magyarokat Kárpátalja visszaszerzésében (B. Stenge, 2017). Varsóban attól tartottak, hogy ha nem a magyarok veszik vissza a területet, akkor a terrorizmusig elmerészkedő ukrán nacionalizmus fészke alakul ki ott. 1938 őszén tehát a magyar honvédség lengyel támogatással akart bevonulni Kárpátaljára, de akkor azt egy német–olasz közös ultimátum megakadályozta. A Wehrmacht 1938. október 6-i feljegyzésében is leszögezték: a Német Birodalomnak nem érdeke a magyar–lengyel közös határ (Czettler, 2000, 54–55. o.). A következő év tavaszára viszont sok minden megváltozott, s olyan helyzet alakult ki, amelyet nyugodtan nevezhetünk kárpátaljai hatalmi vákuumnak, hiszen Hitler fél szemmel már a majdani szovjet–német paktum

felé tekintett, és annak szempontjából egy „ukrán Piemont” zavaró tényező lett volna a szovjetekhez való közeledés útján. 1939. március közepén így mégis a magyar csapatok vonultak be és foglalták vissza Kárpátalját.

1939 őszén aztán kiderült, hogy a lengyel nemzet is a magyar megoldással járt jobban, a németek és a szovjetek pedig kevésbé, mivel a közel százezer lengyel menekültet a magyar hatóságok nemcsak emberségesen, de tüntető barátsággal is fogadták. Eleinte Romániában szintén jóindulatúan fogadták őket, később azonban a helyzet megváltozott. Edward Rydz-Śmigly tábornoknak szabályszerűen meg kellett szöknie a romániai internálásból, majd Budapesten keresztül jutott vissza Lengyelországba, ahol átvette a földalatti lengyel állam haderői egy részének a vezetését (Antall, 2019, 25, 132–133. o.). Beck ezredes szintén őrizet alatt állt Romániában, s ott is halt meg 1944-ben. A Vasgárda tagjai pedig már 1940 szeptemberében több alkalommal is bántalmazták a bukaresti lengyel követség személyzetét (Gerencsér, 2020, 93. o.).

A magyar–szovjet kapcsolatok alakulását a Szovjetunióval közös határ és Lengyelország tragédiája jelentős mértékben befolyásolta: a magyar politikumot rendkívül aggasztotta. Már 1938-ban, a müncheni egyezmény előtt jelezték Lengyelországnak, hogy attól tartanak, Románia esetleg átengedi a Csehszlovákiába vonuló szovjet csapatokat, mivel azok így a magyar határra érnek (Ragsdale, 1999, 222. o.). Tegyük hozzá: ez a hipotetikus szovjet átvonulás értelemszerűen Kárpátalján keresztül történt volna. Így 1939 őszén a Kárpátoknál megjelent szovjetek egy pillanatra mintha pánszláv lelkesedést váltottak volna ki a kárpátaljai ruszinok egy részéből. A nyugtalanságot a fehér, emigráns ortodox pópák (Macartney, 2006, 477. o.) és a Szics-gárdisták szították, nem utolsósorban a magyarbarát ruszinok ellen. 1941. június végéig több ezer, feltehetően ukrán identitású ruszin szökött át a szovjet oldalra (Fedinec, 2015, 125. o.) – többségük valószínűleg a szovjet propaganda hatására, egyesek megélhetési okokból, mások kalandvágyból. De akadtak közöttük olyanok is, akik üdvözölni akarták a megérkező Vörös Hadsereget és a területre behívni őket. Azonban

ők keservesen csalódtak, mivel csak olyan szovjet katonák lépték át a határt, akik élelmet kerestek (Macartney, 2006, 477. o.).

1939. szeptember 26-án Vojtech Tuka (Tuka Béla) arra figyelmeztette Esterházy Jánost, hogy a magyar–szovjet viszonyban Kárpátalja gondot fog okozni (Pianahau, 2012, 11. o.). A magyar döntéshozók azonban akkor még nyugodtak voltak, mert úgy látták, a szovjet expanzió egyelőre megállt a Kárpátok vonalánál. Mindenesetre a kelet-lengyelországi területek, illetve Észak-Bukovina esetében a szovjeteknek az etnikai elvre – az ukránok „felszabadítására” történt hivatkozása – hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyar kormány autonómiát ígért a ruszinoknak. Ugyanakkor Moszkvából olyan nagyköveti tájékoztatók érkeztek, amelyekből kiderült, hogy a szovjetek nem tettek le Kárpátalja megszerzéséről.

Az SZK(b)P Központi Bizottsága folyóiratának az 1939. december 24-i számában megjelent térkép Magyarországot az első bécsi döntés révén visszakerült többi területtel együtt, viszont Kárpátalja nélkül ábrázolta. Az utóbbi Kárpát-Ukrajna néven szerepelt, s a Szovjetuniótól csak egy vékony vonal választotta el. Ez a magyar jelentéstevőt, Kristóffy József követet a Besszarábiáról a *Pravdá*ban megjelent térképekre emlékeztette, „amelyekben Besszarábia Románia vastagon megvont határain kívül volt felrajzolva, és a Szovjetuniótól szintén vékony vonallal van elválasztva” (Pastor, 2006, 211. o.).

Ezt követően, 1940 áprilisában, a szlovákok már a szovjeteknél kezdtek tapogatózni a támogatás érdekében, s egyúttal azt is jelezték, hogy szívesen látnák a saját szomszédjukként a Szovjetuniót – azaz kinyilvánították, hogy nem lenne kifogásuk Kárpátalja esetleges szovjet elfoglalása ellen. A német hadsereget akkor már a nyugati front eseményei kötötték le – ez tehát a „nincs otthon a macska, cincognak az egerek” jelensége volt, amint azt később látni is fogjuk. Kristóffyhoz pedig akkoriban folyamatosan érkeztek az információk a moszkvai német követség egyes munkatársaitól arról, hogy a szovjet kormány nem mondott le Kárpátaljáról, mivel az „ukrán kérdés addig nincs megoldva, míg ukránok élnek a Szovjetunió határain kívül” (Pastor, 2006, 214. o.).

A magyar vezetés idegessége a Románia elleni kampány idején éledt újjá, majd ismét csökkent, s végül a jugoszláv válság idején, 1941 áprilisában érte el a tetőpontját. Néhány nappal korábban, március 20-án adták vissza a szovjetek a '48-as honvédszászlókat, s akkor terjedt el a pesti humor kiszólása is: „Az oroszok előreküldték a zászlókat, most pedig ők maguk jönnek.” Amikor pedig a magyar követ felvetette a szovjet külügyi népbiztosnak, hogy a honvédség a délvidéki magyar kisebbség védelmében bevonulna Jugoszláviába, Vjacseszlav Molotov kijelentette, hogy „Magyarországon is élnek nemzetiségek”. Ezt Krisztoffy úgy értelmezte, hogy hamarosan fel fog merülni a „ruténkérdés”, vagyis Kárpátalja ügye. A tengelyhatalmak villámgyors jugoszláviai győzelme után azonban a magyar–szovjet viszony ismét normalizálódott, s ez így is maradt egészen a német–szovjet háború kezdetéig.

Vajon volt-e alapjuk a magyar félelmeknek, azaz létezett-e szovjet támadási terv Magyarország ellen? Az ma már nem lehet kétséges, hogy a szovjet hadsereg éppúgy készült egy „Európa” elleni háborúra, mint a németek a Szovjetunió megtámadására, csak éppen ők gyorsabbak voltak.³ Úgy tűnik, a szovjetek valóban számoltak is egy Kárpátalja–Budapest irányú, a német frontok közötti támadással. Kolontári Attila kutatásai szerint ezt a lehetőséget végül is elvetették, és egy másik forgatókönyv szerint készültek a Németország és szövetségesei elleni háborúra (Kolontári, 2009, 380–381. o.). Az is biztos, hogy 1941. június 22-e, a német hadművelet megindulása és a június 28-i magyar hadba lépés között nem történtek szovjet hadmozdulatok a magyar határ irányába.

A mérlegnek azonban két serpenyője van: az 1938-as szovjet haditerv még nem sorolta Magyarországot az „agresszorok”, vagyis az ellenségek közé, az 1940 augusztusában kiadott viszont már igen (Pastor, 2006, 209. o.). A mérlegnek ugyanezen az oldalán jelentettek nehezeket például a Kárpátalján tevékenykedő szovjet ügynökök is (Fedinec, 2015, 147. o.). Ráadásul a már június 6-án megkezdett magyar felderítő akciók eredményeként kiderült, hogy Kárpátalja „túloldalán”,

3 Magyar nyelven tömör és alapos összefoglaló a kérdésről: Czettler, 2000, 116., 118–119., 129–130. o.

még szovjet területen, hadosztályszintet is elérő, erős ejtőernyős egységek állomásoztak – márpedig az ejtőernyősök alapvető feladata a támadás, s nem a védekezés. A magyar felderítés június közepén adott jelentése szerint „nincs kizárva... annak a lehetősége, hogy az orosz hadsereg [az] arcvonalának kiszélesítésére... a Moldvában és Krakkó körül felvonult német csoportok elvágása céljából, ha a magyar–oros határon puha pontot talál, Kárpátalja megrohanását is megkísérli” (Perjés, 2000, 790. o.).

Ma már tudjuk, hogy Vszevolod Merkulov állambiztonsági népbiztos (Lavrentyij Berija helyettese) egy olyan feljegyzést írt Joszif Sztálinnak június 17-én, amely szerint a közelgő német támadásban Magyarország is részt fog venni. Elvileg tehát volt idő a szovjet csapatoknak a magyar határ felé vezénylésére, arról nem is beszélve, hogy akár korábban is elrendelheték volna azokat. Sztálin azonban a következő megjegyzést írta a felterjesztésre: „Ez nem forrás, hanem dezinformátor. Küldje el az anyjába” (Петров, 2016). Természetesen felmerül a kérdés, hogy ez nem a sztálini mélykonspiráció újabb esete volt-e, amikor is a legtitkosabb terveket még a legközelebbi munkatársakkal sem lehetett megosztani. Pontosabban szólva azzal az esettel, amikor úgy kellett tenni, mintha az információnak az ellenkezőjét hinnék. Ez a totalitárius valóságformálás és az orwelli „duplagondol” legfelső foka lenne. Erre utal azonban az is, hogy később, a hadműveletek megindulása után nemcsak a német, de a magyar vezérkar is azt a következtetést vonta le a saját támadási sávjukban szerzett tapasztalatokból, hogy a tudtukon kívül megelőző csapást mértek a támadásra készülő szovjetekre (Ungváry, 2004, 24. o.).

Ezzel összefüggő kérdés, hogy vajon volt-e alapjuk azoknak a magyar félelmeknek, hogy a cári orosz birodalmi törekvések új köntösben jelentkező változatát vélték észrevenni a szovjet politikában. A válasz kézenfekvőnek tűnik, azonban itt csak egyetlen aspektusát szeretném kiemelni ennek az ügynek. Mint láthattuk, a Szovjetunióban a ruszinok „kárpát-ukrán” identitású csoportjai a nagy szláv testvért látták. Annak, amit Lengyelország keleti felének elfoglalásakor a szovjet propaganda az ukránok és a beloruszok „felszabadításáról” hangoztatott,

vélhetően komoly hatása volt rájuk. Sztálin részéről ez a „pánszlávizmusként” mintegy a keleti szlávokra redukált változata volt, ugyanis ő már a háborút megelőző bő egy évtizedben elkezdte „visszahozni” az orosz történelmet. Addig a teljes elutasítás, az oroszok és más nemzetek történelmének a totális meghaladása volt a hivatalos szovjet álláspont. E szemlélet változásával párhuzamosan került terítékre a pánszlávizmus is, amely egyre inkább helyet kapott a szovjet külpolitikai eszköztárban. A német támadás után gyanús gyorsasággal jött létre egy *ad hoc* pánszláv bizottság Alekszej Szejmonovics Gondorov tábornok vezetésével, majd 1941. augusztus 10–11-én egy nagy kongresszus is zajlott Moszkvában (Karl és Skorgos, 2019),⁴ a pánszláv bizottság pedig októberben állandóvá vált. Vajon mindez bármilyen előkészítő munka nélkül lehetséges lett volna? Ahogyan Kárpátalja kapcsán láttuk az orosz birodalmi törekvésekkel való kontinuitást, erős a gyanú, hogy ezt a vasat már hosszabb ideje a tűzben tartották, és az alkalmas pillanatban csak elő kellett venni. A pánszlávizmus „népi-demokratikus” válfaja viszont természetesen csak az ideológiai köntöst jelentette.

Erdély: ki tölti ki a vákuumot?

Kárpátalja visszafoglalása után a magyar döntéshozók úgy vélték, eljött az ideje Erdély visszaszerzésének. Az 1918-ban Románia által megszállt és anektált magyar terület azonban nagy falatnak számított. Nemcsak a kiterjedése miatt – hiszen nagyobb volt, mint az egész trianoni Magyarország –, hanem azért is, mert Romániát az első világháború győztese jelentősen megerősítették, és Jugoszláviával együtt Délkelet-Európa legerősebb kisállamává tették. Mind a lakosság száma, mind a területe jóval nagyobb volt még az 1938–1939-ben visszacsatolt részekkel megnövelt Magyarországnál is, és a hadserege is sokkal erősebb volt. Ez részben az antanthatalmak szándékának

4 Más szerzők körében már a háború vége óta él az a vélemény, hogy a pánszlávizmus ismételt megjelenésére kizárólag a német támadás miatt került sor. Lásd pl.: Berliner, 1954, 23. o.; Kohn, 1952, 699–700. o. Mára ezeket a nézeteket kisíroniával „elavultnak” nevezhetjük.

megfelelően alakult így, mivel Romániát – Lengyelország mellett – az orosz–szovjet fenyegetés elleni bástyának szánták, részben pedig a saját belső viszonyainak a következménye volt: a hirtelen hatalmasra duzzadt ország összetartását az ortodox egyházon és a Siguranțan, azaz a politikai rendőrségen kívül leginkább a hadsereg biztosította.

De hogyan alakult Románia helyzete, miután Németország újra a Duna völgyének vezető hatalmává vált? Az addigi francia – és kisebb részben brit – orientációjú román elit egyre nehezebb helyzetben találta magát, s azt még tovább rontotta a szovjet–német megegyezés. A Molotov–Ribbentrop-paktumnak hatalmas irodalma van, itt mindössze egy olyan tényezőre szeretném felhívni a figyelmet, amely eddig talán nem kapott hangsúlyt a magyar történetírásban. Ez pedig a szovjet–német barátsági és megnemtámadási szerződéshez csatolt titkos jegyzőkönyv harmadik pontja, amely így szól: „*Délkelet-Európa vonatkozásában szovjet részről az érdeküket hangsúlyozták Besszarábiát illetően, német részről az e területeken való teljes politikai érdektelenséget hangsúlyozták.*”⁵ Ez a mondat a titkos jegyzőkönyv további pontjaihoz képest úgy egyértelmű, hogy kétértelmű. Egyértelmű, mert a mai Moldovai Köztársaság területét, a történelmi Besszarábiát nevesíti mint szovjet érdeket. Kétértelmű viszont, mert Délkelet-Európa többi országával kapcsolatosan szovjet érdekeltséget nem említ, viszont a németet kifejezetten tagadja.

Márpedig a totalitárius szinergia közvetlen környezetében *nem létezhet vákuum, nem létezhet érdektelen terület*. Erre egyébként Hitler Teleki Pálnak és Csáky Istvánnak az 1940. november 20-i találkozójukon félreérthetetlen utalást is tett, amikor kijelentette, hogy ha nem a németek, akkor a szovjetek vonultak volna be a Balkánra (ez esetben

5 Németül: „*Hinsichtlich des Südostens Europas wird von sowjetischer Seite das Interesse an Bessarabien betont. Von deutscher Seite wird das völlige politische Desinteressement an diesem Gebieten erklärt.*” Oroszul: „*Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.*” Mind a német, mind az orosz szövegben egyértelműen „ezeken a területeken”, tehát többes szám szerepel, ami azt jelzi, hogy *nem* Besszarábiáról van csupán szó, hanem egész Délkelet-Európáról.

Bulgáriába és Romániába). Hitler állításától eltérően azonban a németek nemcsak azért masíroztak be a „Balkánra”, hogy ne a szovjetek tegyék meg, hanem azért is, mert a német hadigépezet szempontjából a román olaj élet-halál kérdése volt. Ráadásul elképzelhető-e, hogy Németország „érdektelen” lett volna a Délkelet-Európához sorolt Magyarország kapcsán, amely erős német gazdasági kötöttséggel bírt? Másfelől hihető-e, hogy a szovjet nagyhatalmi érdekek és törekvések megálltak volna Besszarábiánál?⁶

1940 áprilisában Molotov a román partnereinek még arra utalt, hogy ha Románia „átállna” (önként a szovjet befolyási övezet részévé válna), akkor a Szovjetunió akár még Besszarábiáról is le tudna mondani. A románok azonban nem álltak kötélnek (Piahanau, 2012, 13. o.). Moszkva érdeklődése így Budapest és Szófia felé fordult. Júniusra a Kremlben úgy érezték, megérett az idő a paktum Romániára vonatkozó, írásba foglalt *egyértelmű* kitételének az érvénybe léptetésére. 26-án Besszarábia és Észak-Bukovina kiürítését követelő ultimátumot adtak át a moszkvai román követnek. Vajon történt-e bármiféle magyar–szovjet egyeztetés Románia ügyében? Hivatalosan természetesen nem, de nem hivatalos, talán csak utalásokból összeállt, kimondatlan „egyezség” esetleg létezhetett. Annak révén azonban a felek inkább csak megpróbálták *felhasználni* a másikat a céljaik érdekében. Még 1939 végén a magyar vezetés arról döntött, hogy három esetben kezdeményez katonai akciót Románia ellen: ha az erdélyi magyarság elleni román intézkedések életveszélybe sodorják őket; ha „bolsevista forradalom” tör ki Romániában; illetve ha Bukarest harc nélkül átenged területeket Oroszországnak vagy Bulgáriának. Izgalmas, hogy a szovjet álláspont a magyarnak mintegy a tükörképe volt: eredetileg az volt a menetrendjük, hogy akkor jelentik be az igényüket Besszarábiára, ha Bulgária vagy Magyarország területi követelésekkel lép fel Romániával szemben – legalábbis Molotov erre figyelmeztette Friedrich Werner von der Schulenburg német nagykövetet 1940. június 23-án (Kolontári, 2009, 314. o.).

6 *„[The Soviets] opted for the acquisition of territory and the improvement of strategic position by moving their defense line first on the Prut and then, if circumstances allowed, on the Carpathians”* (Lungu, 1989, 231. o.).

A szovjet intézkedésekből és nyilatkozatokból úgy tűnik, hogy nem lett volna ellenükre egy magyar–román fegyveres konfliktus. Már csak azért sem, mert a Romániával szemben felsorakozott szovjet erők harckészültsége nem volt megfelelő, a román hadsereg viszont – ahogy arról már szó volt – korántsem volt gyenge (Kolontári, 2009, 316. o.). A finnországi arcvésztes után egy újabb kudarc rendkívüli presztízsvesztést jelentett volna a Szovjetunió számára. Egészen határozottan fogalmazott Seres Attila Magyarország látszólagos szovjet támogatásáról:

„A Magyarország melletti állásfoglalást elsősorban a Szovjetunió délkelet-európai hatalmi ambíciói diktálták: a szovjet külpolitika [a] balkáni pozícióinak [a] megőrzése és erősítése miatt a saját érdekszférájának tekintette Romániát, s egy olyan román állam meglétében volt érdekelt, amely fölé könnyebben kiterjesztheti [a] befolyását. A magyar–román területi ellentétek kiélezése és fegyveres úton megkísérelt megoldása Moszkva számára alkalmasnak tűnt arra, hogy destabilizálja Hitler szövetségi rendszerét, s veszélyeztesse a német haderő számára létfontosságú romániai olajmezők zavartalan kitermelését. Egy fegyveres konfliktus okozta zűrzavar további ürügyet szolgáltathatott a szovjet csapatok beavatkozására, s további térnyerésére a Duna-delta térségében vagy Moldvában.” (Seres, 2005, 65–66. o.)

Mint tudjuk, az említett magyar feltételek közül a harmadik bekövetkezett: Románia harc nélkül engedte át Besszarábiát és Észak-Bukovinát a Szovjetunióknak, Dél-Dobrudzsát pedig Bulgáriának.

Érdekes azonban a második feltétel – a „bolsevik forradalom” – érvényesülését megvizsgálni. Ennek kapcsán ismét felmerült a kérdés, hogy a szovjetek megállnak-e a Kárpátoknál, ha egyszer megindulnak az ajánlatukat visszautasító Románia ellen. Teleki Pál annak a félelmének adott hangot, hogy ha Magyarország nem cselekszik még időben, akkor „az oroszokat a Tiszánál találja” (Macartney, 2006, 520. o., 5. lábjegyzet). Ennek vajon mennyi esélye volt? Ma már tudjuk, hogy ez a lehetőség egyáltalán nem pusztán a magyar hatóságok fejében

létezett. 1940 nyarán ugyanis a Román Kommunista Párt Területi Bizottsága kiadta a „független Erdély” jelszavát – amit akkor az RKP Központi Bizottsága hibának minősített, viszont egy moszkvai utasítás nyomán augusztusban mégis elővette a nemzetiségek önrendelkezési elvét, amely az elszakadást is magában foglalta. Így a helyi szervezeteket is annak a propagálására kérték. Az erdélyi kommunisták ellen 1942-ben indított perekben számos vádlott állította, hogy azt az instrukciót kapták, hogy ha a Szovjetunió előrenyomul Besszarábiában, ki kell kiáltaniuk az erdélyi szovjet köztársaságot. Az 1920-as években oly gyakran hangoztatott „Lenini önrendelkezési elv” felelevenítése nem volt véletlen. Augusztus 31-én, a bécsi döntés napján, az RKP KB haladéktalan harcra buzdított a bukaresti kormány mellett a „magyar imperialisták” ellen is, és ehhez szintén azt hozták fel hivatkozási alapként, továbbá – természetesen – kiemelték a Szovjetunióval való jó kapcsolatokat is (L. Balogh, 2013, 32–33. o.).

A „népkormány” vezetése alatt álló, de szovjet protektorátusként működő erdélyi köztársaság kikiáltásának ötlete nem egészen a saját ötletük volt. Július elején egy szovjet küldött („diplomata”) érkezett Kolozsvárra, aki erre a lépésre bátorította az erdélyi kommunistákat (Főcze, 2018, 33. lábjegyzet).⁷ Jordáky Lajos, az erdélyi baloldali munkásmozgalom egyik vezető alakja a bécsi döntést megelőző időszakban egy kisebb „forradalmi szociáldemokrata” csoporttal az önálló Erdélyi Köztársaságról gondolkozott, amelyről úgy vélték, a későbbiekben akár a Szovjetunió tagköztársaságává is válhatna. Ennek augusztus 15-én a – csupán egyetlen számot megért – *Forradalom!* című lapjukban adtak hangot (Antal, 2018, 170. o.). A magyar külügyi jelentések szerint azokban a hetekben „mindenütt” erről a lehetőségről beszéltek Erdélyben (Zeidler és L. Balogh, 2002, 27. végjegyzet). A háború évei alatt készült, a leendő béke alatti rendezésre vonatkozó, Erdélyt illető szovjet tervek egyike éppen a terület önálló állammá nyilvánítása volt. A határkérdésekkel foglalkozó Litvinov-bizottság 1944. júniusi javaslatai között is szerepelt – olyannyira, hogy maga

7 Más beszámoló szerint június végén történt az eset, és a Romániába delegált szovjet nagykövet járt Kolozsvárott (Zeidler és L. Balogh, 2002).

Valter Roman (Neuländer Ernő), aki a kommunista éra alatt tábornoki rangot és miniszteri tisztséget is viselt, szintén ilyen értelemben írt felterjesztést a bizottsághoz. A szovjet politikát egy cél vezette: a Magyarország és Románia fölötti ellenőrzés megszerzése. Vajon a második bécsi döntést megelőzően és azt követően ezzel a lépéssel szerették volna a térség destabilizálódását elérni és a magyar–román fegyveres konfliktust kiprovokálni?

Erdély nagyhatalmi behatásoknak való kitettsége más irányból is megmutatkozott. Iuliu Maniu a bécsi döntés után annak a politikai irányzatnak a vezetője volt, amely nem akarta átadni Észak-Erdélyt, és a nemzeti ellenállás útjára akart lépni. Maniu az angol követséggel és a titkosszolgálattal is kapcsolatban állt, és egy négyezer fős fegyveres csoportot hozott létre, amelyhez a terv szerint a kivonulást megtagadó katonai alakulatok is csatlakoztak volna. Ion Antonescu azonban nem támogatta az ötletet, és vélhetően Maniu is arra jutott, hogy azzal az ország létezését teszi kockára (L. Balogh, 2013, 49–50. o.). Vajon nem az állt-e a terv háttérében, hogy a britek 1940-ben Romániában is szerették volna ugyanazt a forgatókönyvet megvalósítani, amellyel 1941-ben Jugoszláviában végül is „sikert” értek el?⁸ A magyar–román fegyveres konfliktus szítása a továbbiakban sem esett ki a brit stratégiai tervezés eszköztárából. A Foreign Office 1941. május 8-iki feljegyzése szerint a románokat legalább passzív ellenállásra, de aktív szabotázsra kell készíteni. Azt is célul tűzték ki, hogy lehetőleg a fegyveres konfliktusig mérgesedjenek el a román–magyar kapcsolatok, s azzal a németeket „kínos helyzetbe hozzák” (Joó, 2008, 67–68. o.).

8 A nagyhatalmi játszma sikeressége valójában eléggé megkérdőjelezhető, hiszen a délszláv népek számára iszonyú véráldozatot és szenvedést okozott a belgrádi puccs, amelynek a megszervezésében a brit nagykövetség munkatársai mellett a szovjet rezidentúra is részt vett, s a puccsot követő németellenes tömegtüntetések előkészítésébe a jugoszláviai kommunista pártot is bevonták (Sudoplatov és Sudoplatov, 1994, 147. o.). Itt meg kell jegyezni, hogy már 1938-ban is felmerült az egy aktívan németellenes tiszt csoport hatalomra juttatásával végrehajtandó jugoszláviai államcsíny lehetősége, de a helyszínre küldött szovjet ügynök, Pjotr Zubov „cselekvésképtelen kalandorokként” írta le az akkori konspirátorokat, és nem adta át részükre a szervezéshez szükséges pénzt (Sudoplatov és Sudoplatov, 1994, 91. o.).

A szovjet előrenyomulás *lehetősége* viszont Telekinek is jól jött, aki a brit követnek azzal példálózott az Erdélyre vonatkozó magyar igények alátámasztására. A németek azonban úgy féltek az oroszok ottani beavatkozásától, mint a tüztől, ezért fontolóra vették a Románia elleni támadást; a terv készítése során két lehetséges esetet vettek alapul. Az egyik a totális szovjet invázió, a másik pedig egy – az első világháború eseményeit idéző – angol–francia behatolás Szalonikiból. Hitler különösen amiatt aggódott 1940 tavaszán, hogy Magyarország önálló lépései felborítják a terveit, és azok következtében a szovjetek beszabadulnak a Balkánra (Macartney, 2006, 509. o.). Hitlernek a román olajra égető szüksége volt, és eltökélte, hogy ha a magyar kormány megtagadja a német csapatok átvonulását Románia felé, akkor Magyarországot is lerohanja. Sztójay Döme berlini magyar követ úgy értékelte, ha Magyarország nem ad átvonulási engedélyt, akkor az egyet jelent a Németországgal szembeni háborúval. Franz Halder német vezérkari főnök a naplójába pedig ezt jegyezte be május végén: „Magyarország szemtelenné kezd válni. Ha nem áll be a sorba, protektorátus lesz belőle” (Macartney, 2006, 508–509. o.).

Teleki természetesen számolt azzal, hogy a románok összeomlanak a szovjet csapások alatt, s azt tűzte ki elérendő célul, hogy mire az bekövetkezik, el kell érní a Kárpátokat, amely megvédhető állást jelentene (Macartney, 2006, 520. o., 5. lábjegyzet). A románok számára is egy lehetséges, sőt valószínű forgatókönyvnek tűnt, hogy a magyar támadás után a németek megszállják az olajmezőket, a szovjetek pedig a Kárpátokig nyomulnak előre (Lungu, 1989, 232. o.).

Végül is, akárcsak 1938-ban Csehszlovákiával szemben, 1940-ben Romániában is úgy valósította meg Magyarország a revíziós igényeit, hogy közben nem lett egyik totalitárius nagyhatalom provokátora sem. Hitler az előző eset kapcsán mondta el az akasztófahumora egyik gyöngyszemét: „aki az asztalhoz akar ülni, és enni akar, annak a főzésből is kell vennie a részét”. Sztálin, bár a rosszindulatú, sötét ironia tőle sem volt idegen, hasonló *bonmot*-val nem gazdagította a történelmet, mindössze a magyar helyett fokozatosan „a román lóra kezdte tenni a tétjeit”. Bukarest 1940 júliusától igyekezett a Szovjetunió

jóindulatát elnyerni, és ez 1941 áprilisa után kezdett megtérülni. A románokkal szemben egyre barátságosabb, míg a magyarokkal felé hidegebb tónust ütöttek meg a szovjetek. A moszkvai magyar követ, Kristóffy ezt azzal magyarázta, hogy Moszkvában belátták: a Magyarország iránti előzékenység nem hozta meg a gyümölcsét, ezért inkább Romániával „kísérleteznek” (Zeidler és L. Balogh, 2002). Vagyis Magyarországot nem sikerült felhasználni, Románia viszont mintegy „kéznél van”... Vajon csak rémkép lett volna Bárdossy László akkori meglátása, miszerint a románok Észak-Erdély visszaszerzése érdekében egy hirtelen fordulattal a szovjetek oldalára állhatnak? (Perjés, 2000, 778. o.)

A szovjet–német különbéke lehetősége – egy második Molotov–Ribbentrop-paktum?

A totalitárius szinergiák különös megjelenési formája lett volna egy újabb szovjet–német megállapodás, illetve különbéke. Sir Basil Henry Liddell Hart, a nagy tekintélyű brit hadtörténész szerint 1943 júniusában Molotov átrepült a fronton, és Kirovográdban – amely akkor 200 kilométerrel a német vonalak mögött helyezkedett el – találkozott Joachim von Ribbentrop német birodalmi külügyminiszterrel (Liddell Hart, 1971, 488. o.). A találkozó célja egy megállapodás tető alá hozása volt. A szovjetek egyértelművé tették, hogy számukra kizárólag az 1939-es határok elfogadhatóak, a németek viszont úgy képzelték, hogy nagyjából az akkori frontvonal határként való kijelölésében meg tudnak állapodni.

Mielőtt a találkozó lehetőségét egy hóbortos történész ötletének tartanánk és félrevetnénk, meg kell említeni, hogy Liddell Hart nem szobatudós volt: őt a brit katonai gondolkodásnak a jószerivel az egész huszadik századot befolyásoló mesterei között tartják számon. Szolgált az első világháborúban, többször megsebesült, a második világháború előestéjén a brit kormányzat mellett volt tanácsadó, a háború után pedig a fogságba ejtett német tábornokokkal készített interjút. Az viszont igaz, hogy Liddell Hart értesülését egyelőre más forrás

nem erősítette meg, és az állítása jelenleg vitatottnak számít.⁹ Azonban, ahogyan azt a következőkben látni fogjuk, az nem képezi vita tárgyát, hogy szovjet–német alkudozások igenis történtek, és azok a béketapogatózások többé-kevésbé komoly szándékot tükröztek. Márpedig a szovjet–német együttműködés vagy annak akár csak a lehetősége is alapjaiban határozta meg Közép-Európa kis nemzeteinek a politikai lehetőségeit.

Három évvel ezelőtt, a jelen tanulmány elején említett, Magyarországnémet megszállásáról/megszállatásáról (kissé pongyolán: a kiugratás-beugratás problémájáról) szóló vita idején, a háborús viszonyrendszer kapcsán utaltam erre a lehetőségre. Akkor Vojtěch Mastný 50 évvel ezelőtti, de ma is alapműnek számító tanulmányában említett (Mastný, 1972), azzal kapcsolatos angol és amerikai félelmekre hivatkoztam:

„Talán nem túl merész feltételezés, hogy Sztálin, bár a kiontott vér miatt nyilván nehezebben, de mégiscsak képes lehetett volna egy különbékét kötni. Sztálinnak az angol–amerikai szövetségesek felé irányuló zsarolási potenciálja nemcsak a Vörös Hadsereg erején, illetve erkölcsi alapokon állt – ti. a szovjet állampolgárok halottjainak millióin, amiért cserébe hadianyaggal és egy közép-európai befolyási övezettel fizették ki –, hanem azon a lehetőségen is, hogy esetleg különbékét köt Hitlerrel.” (Máthé, 2019, 23. o.)

9 Az állítás a CIA figyelmét is felkeltette. Egy, a CIA európai igazgatósága által (véltetően) a müncheni *Chief of Station*nek küldött anyag szerint úgy gondolták, hogy Liddell Hart információi a német tisztekkel a háború után készült interjúkból származnak. Egyúttal Reinhard Gehlen (a náci katonai felderítés egyik vezetője, majd a nyugatnémet titkosszolgálat alapítója) megkérdezésére is utasítást adtak. Az indoklásban a következő olvasható: „Az eseményről [az 1943-as Molotov–Ribbentrop-találkozóról] szóló információk nyilvánosságra hozatala államérdekből politikailag nem kívánatos az ügyben közvetlenül érintett, és valószínűleg más országok számára sem” (Chief, EUR, 1972). Sajnos, arra vonatkozóan nem tettek hozzáférhetővé dokumentumot, hogy Gehlen tábornok mit válaszolt a megkeresésre.

Ez a kérdés azonban mégér annyit, hogy ennél bővebben körüljárjuk, hiszen Közép-Európa szempontjából nagyon más megvilágításba helyezi az akkori kormányzatok lehetőségeit.

Vojtěch Mastný tanulmánya egy Sztálingrád előtti és az utáni német–szovjet különbéke lehetőségét vizsgálja. Sőt megjegyzi, hogy már 1941 júliusától(!), vagyis a német támadás után két héttel történtek tárgyalások. Arra, hogy az alkudozások korán megindultak, tőle függetlenül, más feldolgozásokban is találhatunk utalásokat. 1941. november 19-én Halder vezérkari főnök jegyezte fel a Führer szavait: „Mindkét szemben álló koalíciónak az a felismerése, hogy nem bírják megsemmisíteni egymást, eljuttat a megegyezéssel békéhez.” Pedig akkor a német tankok még Moszkva felé gördültek – igaz, inkább már csak döcögtek. Négy nap múlva Hitler ismét erről beszélt Haldernek: „Szembe kell néznünk a lehetőséggel, hogy a két fő ellenség egyikének sem sikerül megsemmisítenie a másikat, vagy döntő vereséget mérnie rá.” Alfred Jodl pedig 1945-ben, a vereség órájában jegyezte meg, hogy a Führer már 1941 telén megmondta, hogy a „győzelem immár elérhetetlen” (Lukacs, 1992, 205. o.; 8. jegyzet).¹⁰

A moszkvai csata után az alkudozások terepe elsősorban Stockholm volt. Peter Kleist, aki korábban SS-Standardführer volt, később Ribbentrop, illetve Alfred Rosenberg minisztériumának munkatársa lett, az észtországi svéd kisebbség repatriálásának ügyében járt a svéd fővárosban. 1942. december 14-én, az Edgar Clausszal, a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) nemzetközi ügynökével folytatott beszélgetés során arról értesült, hogy ha Németország elfogadja az 1939-es határokat, akár „nyolc napon belül békét köthet” a Szovjetunióval (Koch, 1975, 534. o.).

A béketapogatózások más vonalon is elindultak, és mindkét fél olyan diplomatákkal képviseltette magát, akik alkalmasak voltak arra,

10 John Lukacs az 1950-es években még írt a szovjet–német különbéke lehetőségéről és a béketapogatózásokról, az ezredfordulón megjelent könyveiben annak már nyoma sincs. Akkorra már eltökélt tagadója vált annak a ténynek is, hogy a szovjetek is terveztek támadást Németország (és Európa) ellen, csak éppen „lekésték a vonatot”. Az ugyanis szerinte „rehabilitálná Hitlert”. Szerintem ez nem egy történelmi megállapítás, és annak elismerése nem is mentené fel a német diktátort.

hogy ne a másik oldal teljes elutasítást jelenítsék meg. Szovjet részről Lavrentyij Berijához közel álló megbízottak jelentek meg, mivel az NKVD főnöke a németekkel való együttműködés hívének számított. A szovjetekkel való megegyezés régi elkötelezettjének számító Ribbentrop birodalmi külügyminiszter megbízásából pedig sorra olyanok bukkantak fel, akik nem jelenthettek akadályt egy fedetten zajló béketárgyalás szempontjából. Az egyeztetések folyamatosak voltak. Erre annál is inkább lehetőség kínálkozott, mert a szovjetek még nem vették át az angol–amerikai tandemtől a feltétel nélküli megadás követelését. Az csak Sztálin 1943. május 1-jei napiparancsában hangzott el először. Attól kezdve elvileg nehéz egy szovjet–német különmegállapodást a lehetőségek között számon tartani.

Mégis felmerül a kérdés: nem lehet, hogy mindössze az történt, hogy a rettegett német nyári offenzíva előtt Sztálin körülvárta az angol és az amerikai szövetségeseit egy második front megnyitása érdekében? Csakhogy hamarosan kiderült, hogy erről szó sincs, arra legkorábban 1944-ben kerülhet sor. Ezután ismét egy szovjet–német közeledési kísérletre derült fény. Június 16-án a *Nya Dagligt Allehanda* svéd lap különkiadásban számolt be arról, hogy magas rangú szovjet és német tisztviselők Stockholm közelében alkudozásokat folytatnak. Ezt amerikai és brit hírszerzési források is megerősítették, a németek és a szovjetek persze kommunikéban tagadták. A szovjetek végül a normandiai partraszállásig vártak azzal, hogy a „feltétel nélküli megadás” formulát hivatalos álláspontként fogalmazzák meg.

Az újabban nyilvánosságra került adatok alapján még két tárgyalási kísérlet legalábbis alaposan feltételezhető. Azokban nem egyszerű béketapogatózásról volt szó, hanem konkrét ajánlatokról. Az elsőre már 1941 októberében sor került. Október 7-én Sztálin Georgij Konsztantyinovics Zsukovnak, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökének egy új Breszt–Litovszk lehetőségéről beszélt, amellyel a császári Németország és az új bolsevik vezetés által az első világháborúban kötött, Szovjet–Oroszország számára meglehetősen hátrányos békemegállapodásra utalt. Mégis megbízta Beriját, hogy az ügynökein keresztül a bolgárokat kérje fel közvetítőkné. A célja csak az lett volna,

hogy a szovjetek a hadsereg újjászervezéséhez szükséges lélegzetvételhez jussanak. A két fél között azonban nem jött létre találkozó (Lang, 2005, 366. o.). Az ötlet leírását Pavel Anatoljevics Szudoplatov titkosszolgálati tiszt vallomásaiból és más szovjet dokumentumokból ismerjük, amelyeket Nyikita Petrov orosz történész közölt (Петров, 2016).

A második kísérlet 1942. február 20. és 27. között történt, a németek által megszállt területen fekvő Mcenszkben. A nácikat Karl Wolff SS-Gruppenführer, Heinrich Himmler „kabinetfőnöke”, a Führer mellé delegált SS-összekötő képviselte, a szovjeteket pedig Vszevolod Merkulov, az NKVD helyettes vezetője (belügyminiszter-helyettes). A szovjet támadó hadműveletek javában folytak, és részükről is iszonyú áldozatokat követeltek. A németek az invázió során bebizonyították, hogy nem omlik össze az egész keleti frontjuk a szovjet ellentámadás csapásai alatt, a szovjetek pedig megmutatták, hogy ők is vissza tudnak ütni.

A szovjet tárgyalók térképvázlatokkal érkeztek, és a javaslataik között még az is felmerült, hogy az új határvonalak meghúzása után, még 1943-ban hadat üzennek az Egyesült Királyságnak és az Amerikai Egyesült Államoknak. A németek azonban többet akartak, és magas lőről beszéltek. Egyfajta kimondatlan, világszintű Molotov–Ribbentrop-paktumot javasoltak, amelynek révén Latin-Amerika és Észak-Afrika német érdekszférába, Kína pedig teljes egészében Japán kezébe került volna. Követelték, hogy a szovjetek irtsák ki a zsidókat – nem kérteltek: megsemmisítésről és gyilkosságokról beszéltek. Talán a legfontosabb azonban az volt, hogy a front aktuális helyzetét kívánták alapul venni, ami a szovjetek számára rendkívül kedvezőtlen lett volna, hiszen Moszkva stratégiai értelemben még mindig túl közel maradt volna a német megszállási zónához. Ráadásul nem is meg egyezésről beszéltek, mindössze az ellenségeskedések beszüntetéséről. Cserébe viszont felajánlották, hogy a náci birodalmi zászlóban a horogkereszt színét feketéről vörösre cserélik. A szovjetek nem voltak elragadtatva, és a tárgyalások megszakadtak (Lang, 2005, 367. o.).

A stockholmi tárgyalásokon aztán már 1942 végétől a szovjeteknél pattogott a labda: egyre feljebb srófolták a béke árát. Először, ahogy arról már szó volt, az NKVD ügynökén, Clauson keresztül csak az 1939-es határokat követelték; utána már az *1941-es* határokat, plusz szabad kezet a törökországi tengerszorosok ügyében. Ráadásul 1943 őszétől a bizalom erősítése érdekében már Ribbentrop menesztését is kérték (Koch, 1975, 536. o.). Ez talán összefüggésben lehetett a sikertelen kirovográdi találkozóval.

Alternatívák a sztálini vagy a hitleri önkényuralom helyett?

Az egyezkedési folyamat kapcsán érdemes megemlíteni Sztálin olyan kijelentéseit, mint amit például 1942. február 23-án tett – *„Hitlernek jönnek-mennek, de a német nép marad”* –, vagy az ugyanazon év november 6-i beszédének azt a kitételét, miszerint a szovjetek nem töreksenek arra, hogy mindennemű szervezett katonai erőt megsemmisítsenek Németországban. Mastny arra a következtetésre jutott, hogy e mondatoknak üzenettel kellett bírniuk a tárgyalásos rendezés felé vezető úton. Szerintem azonban e kijelentések inkább egy Hitler nélküli Németországgal kötendő megállapodásra utalnak.

Ribbentrop életrajzírója, Michael Bloch hasonlóan értékeli Sztálinnak azt a lépését, hogy 1943 szeptemberében felfüggesztette a Moszkvában éppen csak létrehozott, a Kreml által német „ellenkormány” szánt, Szabad Németország Nemzeti Bizottságnak (*Nationalkomitee Freies Deutschland*, NKFD) nevezett testület működését, amely részint emigráns német kommunistákból, részint hadifoglyokból állt. A kiáltványuk eredeti verziójában a Napóleon elleni német (porosz)–orosz szövetségre is hivatkoztak, a zászlajuk pedig a birodalmi fekete–fehér–piros volt, nem Weimar fekete–vörös–arany trikolorja. Akkoriban még folytak a stockholmi tárgyalások, és egy Kleist és Vlagyimir Georgijevics Gyekanozov közötti találkozó létrehozása volt napirenden (Bloch, 1993, 377–378. o.). Az azonban nem valósult meg, így az NKFD folytathatta a tevékenységét.

Mindez mintha arra utalna, hogy Sztálin kapcsolatot keresett volna a Hitler-ellenes, konzervatív katonai körökkel. Kétségtelenül voltak erre irányuló gesztusok a szovjet fél részéről. Az 1943 szeptemberében, egy Moszkva melletti fogolytáborban létrehozott Német Tisztek Szövetsége (*Bund Deutscher Offiziere*) pedig kifejezetten a Wehrmacht tisztikarát célozta meg. A katonatiszti-földbirtokosi rétegből kikerült németországi konzervatív csoport valóban Hitler-ellenes volt, s hozzájuk kötődik a Führer ellen 1944. július 20-án megkísérelt merénylet is. Ők azonban antikommunisták is voltak, akik közül többen is megpróbálták Hitlert rávenni az oroszokból és más „keleti népekből” verbuvált alakulatok felhasználására. Még hozzá a minél hatékonyabb felhasználására – részben józan katonai megfontolásokból, részben pedig politikai okokból is.

Hitler viszont nem véletlenül vonakodott a különböző nem kommunista orosz, ukrán, balti és egyéb szovjetellenes testületeknek és fegyveres alakulatoknak különösebb elismerést adni, hiszen azzal nemcsak a saját kezét kötötte volna meg – nem akart osztozkodni a zsákmányon –, hanem Sztálinét is. Tudta, hogy ha tényleg nemzetközi „bolsevizmusellenes keresztes hadjáratná” változtatná a Szovjetunió elleni háborút – azaz e szervezetek elismerésével vagy támogatásával – nagyon-nagyon megnehezítené mind a saját, mind Sztálin dolgát egy esetleges egyezkedés megvalósításában. A németekhez átvált Andrej Andrejevics Vlaszov tábornok 1944 nyarán történt elismerése verte be tulajdonképpen az utolsó szöveget a szovjet–német megállapodás koporsójába.

Azt se felejtjük el, hogy Hitler célja már eredetileg sem a totális győzelem volt, hanem egy „francia” megoldás rákényszerítése az oroszokra. Vagyis valamiféle alárendelt, kollaboráns szerep ráosztása, az európai Oroszország megszállása és gyarmatosítása, de egy szovjet–orosz államalakulat megőrzése nagyjából az Uraltól keletre, Szverdlovszk (Jekatyerinburg) központtal. Hogy ez a valóságban – nem Hitler elképzeléseiben – hogyan fért volna össze Sztálin szerepével, az más kérdés – arról nem is beszélve, hogy Hitler számtalanszor kifejezte a diktátor kollégája iránti nagyrabecsülését.

A magyar vezetés és az újabb szovjet–német paktum lehetősége

Sztálin és Hitler 1939-es megegyezése, vagyis a Molotov–Ribbentrop-paktum után gyakorlatilag minden elképzelhetőnek tűnt. Akár egy második ilyen paktum is. Sem a britek, sem az amerikaiak részéről nem kellett hozzá nagy képzelőerő, hogy e lehetőség ott lebegjen a szemük előtt.¹¹ Kérdés, hogy *magyar* részről mennyit tudtak ezekről az alkudozásokról. Vajon felmerült-e egyáltalán a hazai döntéshozókban azoknak a lehetősége? Egy ilyen megállapodás ugyanis szabad kezet adott volna a náciknak egész Délkelet-Európa tekintetében. A német nemzetiszocialista birodalom nemcsak a magyar nemzet részét képező magyar zsidóságra, hanem általában a magyar nemzetre nézve is halálos veszedelmet jelentett. Nem is annyira a délvidéki önálló német tartomány, a Baranyától a Bánátig terjedő „Prinz Eugen Gau” vagy az SS berkeiben divatos „minden nép egyet lép Keletre” elképzelés (a Dunántúl bekebelezése) esetleges megvalósítása miatt, hanem azért, mert még a legszerényebb elképzelés is arról szólt, hogy az úgynevezett „nagynémet gazdasági térségben” fekvő országokat gazdaságilag teljesen Németországnak rendelik alá (Pritz, 1999, 97. o.). De felmerült az is, hogy úgymond felszámolják a délkelet-európai „zsibvásárt”, amivel a csatlós országok állami létének megszüntetésére céloztak (Joó, 2008, 130. o.).

A magyar vezetés bizonyos értesülésekkel rendelkezett a szovjet–német különbéke megkötésére irányuló próbálkozásokról, és tartott is egy ilyen forгатókönyv bekövetkeztétől. Egy második Molotov–Ribbentrop-paktum lehetősége Kállay Miklós miniszterelnök szerint a magyar kormányzat számára „végzetes fenyegetés” volt. Egyes tapasztalt diplomaták lehetségesnek tartották az orosz–német különbékét, míg mások – például Andorka Rudolf, a katonai hírszerzés, a VKF2 korábbi vezetője – viszont kétségbe vonták azt (Joó, 2008, 170–171. o.). A németek számítottak arra, hogy egy szovjet–német különbéke

¹¹ Ennél azért jóval többről volt szó, hiszen az alkudozásokról számos forrásból értesültek.

lehetőségével a csatlós kisállamokat sakkban tudják tartani: Hitler személyesen is riogatta ezzel Horthy Miklóst az 1943. áprilisi klessheimi tárgyalásaikon (Joó, 2008, 172. o.). A különbéke lehetőségének a pillanata már múltóban volt, amikor 1943. szeptember végén Budapesten hirtelen „mindenki” arról kezdett beszélni. Joó András idéz egy MTI-beszámolót, amely szerint a szerkesztőségeket és a minisztériumokat „állandó ostrom alatt tartották” a szovjet–német alkudozás miatt. A németbarát politikai erők és a katonai körök örömmel tárgyalták a lehetőséget, míg „a baloldal és a zsidóság le volt sújtva”. Kállay miniszterelnök a kormánypárt október 7-i klubnapján leszögezte: Magyarországra nézve egy „német–orosz” különbéke katasztrófa volna (Joó, 2008, 175–176. o.).

A szovjet–német megegyezés lehetetlensége

A „háború ködében” azonban nemesak a kisállamok vezetői, hanem talán még maga Hitler számára sem látszott világosan, hogy a totális háborúban a megállapodás alig-alig lehetséges. Tulajdonképpen már a német–szovjet háború *előtt*, 1940-ben kiderült, hogy a náci Német Birodalom és a kommunista Szovjetunió az eltérő biztonsági érdekei és nagyhatalmi törekvései miatt nagyon nehezen tud egyezsége jutni – ha egyáltalán képesek rá.

Molotov 1940. november 12-én háromnapos látogatásra érkezett Berlinbe. A tárgyalásokon a németek reális és fantasztikus ötletekkel egyaránt előhozakodtak, viszont Molotov szókinése a történeti *bonmot* szerint egyetlen tagadószóra korlátozódott: „nyet”. A szovjetek tulajdonképpen az előző évi paktum nyélbe ütése, majd a gyakorlatba ültetése óta annak a saját hasznukra – elsősorban Románia és Bulgária, második lépésben pedig a törökországi tengerszorosok irányába – történő kiterjesztésén dolgoztak. Ez a cári birodalmi törekvések végső vágyálma volt – illetve lett volna. Molotov sikertelen útja után egy hónappal Sztálin egy ilyen értelmű osztozkodásra akarta rábírní Hitlert. A lényegében területi terjeszkedést jelentő javaslatokért cserébe Olaszországgal, Japánnal és Németországgal egy négyhatalmi

egyezmény megvitátását ajánlotta fel (Lukacs, 1992, 157–159. o.).¹² Hitler nem is válaszolt a felvetésre, mivel – a saját megfogalmazása szerint – már átlátott a szovjetek szándékain.

Persze a szovjetek is gyanakodhattak, hiszen például Finnország a szovjetek által ellene 1939. november 30-án, hadüzenet nélkül megindított téli háború kudarca után mintegy kicsúszott a Molotov–Ribbentrop-paktumban kijelölt helyzetéből, és a németek „fogadták be” a befolyási övezetükbe. Végül, de nem utolsósorban a brit–francia intervenciós szándék is erre ösztönözte Hitlert (a Romániával kapcsolatban ismertetett esethez hasonlóan), hiszen a finnek megsegítésére szánt intervenciós erőket meg is szervezték. Ezek tényleges bevetése lényegében a Molotov–Ribbentrop-paktum elleni támadást jelentett – volna. Annak, hogy Hitler mintegy befogadta a finneket, a románok olajához hasonlóan stratégiai okai voltak: általa nemcsak a finnországi nikkellhez, hanem a következő lépésben a svéd vasérchez is hozzáférést remélt. Ugyanis Svédországot is megemlítette Molotov ominózus berlini tárgyalásain (Bloch, 1993, 308. o.). A szovjetek azonban nem mondtak le a kialakított finn zsákmányról, és a politikai nyomáson túl a finn adatok szerint 1941 tavaszának végére már támadóerőket csoportosítottak át a határ mentére, amelyek felfejlődtek, hogy adott pillanatban megindulhassanak (Ravasz, 2000).

Tulajdonképpen mind a két fél átverte a másikat. A németek azal játszották ki a szovjeteket, hogy ahova azok nem tudtak bejutni, oda benyomultak ők. 1941. február 28-án Friedrich Werner von Schulenburg moszkvai német nagykövet felkereste Molotov külügyi népbiztost, és közölte vele, hogy másnap a németek bevonulnak Bulgáriába, hogy a görögországi brit befolyásnak „gátat állítsanak”. Erre Molotov egy nappal későbbi állásfoglalásában úgy reagált, hogy a „német kormány nyíltan megsértette a szovjet érdekeket” (Czettler,

12 Mielőtt átadta a hadüzenetet a berlini szovjet nagykövetnek, Gyekanozovnak, Ribbentrop fel-alá járkált, és mintegy önszugesztióként mantrázta: „A szovjetek egész biztosan megtámadnak minket, ha most ezt nem tesszük meg!” (Paul Schmidt, Hitler tolmácsának emlékiratait idézi: Bloch, 1993, 325. o.). Ribbentrop azonban egyszerűen csalódott volt, hiszen önmagát a német–szovjet együttműködés építőmesterének tekintette, akinek műve így a porba hull.

2006, 110–111. o.). A szovjetek pedig már a paktum megkötésénél olyan igényeket fogalmaztak meg, illetve rejtettek el a sorok között, amelyek Németországot már rövid távon is megfojtással fenyegették.

Végül is 1940-ben kiderült, hogy egyszerűen nincs elég terület a két birodalmi központ közötti puffierzónához. Kicsit profánabb megfogalmazásban: 1939 után nem maradt olyan osztozkodnivaló térség, amely érdekközösséget hozott volna létre a szovjetek és a németek között. Hitler erre Ukrajnát hozta fel példaként a német–szovjet béke érdekében 1942-ben közbenjáró japán követnek: „Ukrajna számunkra létfontosságú. Oroszországnak pedig egész biztosan nincs szándéka békét kötni Németországgal úgy, hogy azért feláldozza Ukrajnát” (O’Toole, 1978). Pedig az előző év novemberében, amikor Sztálin Szudoplatovot bizta meg, hogy Bulgária közvetítésével kérjen békét a németektől, még feláldozta volna nemcsak Ukrajnát, hanem a balti államokat is (Петров, 2016). Ez azonban az 1941 őszi nagy szovjet vereségek okozta pániknak tudható be. Később erről szó sem lehetett volna. Egy megállapodásra egyébként is csak szigorúan vett egyensúlyi állapotban lett volna lehetőség, ilyen azonban 1939 után csak egy pillanatra akadt, az említett időpontban, 1943 tavaszán. Ha pedig nincs egyensúly a tervezett békekötés idején, akkor az éppen vereségre álló fél szükségszerűen kiesik a nagyhatalmak sorából, és a győzelemre esélyesnek a kliensévé válik. Ez azonban a totalitárius szinergia működésében nem létező lehetőség volt, hiszen a klienssé váló totális diktatúra megroppant volna, mivel elveszítette volna a valóság meghatározásának a képességét.

Szalmaszálak

Magyarország függetlenségének a megőrzéséhez a totalitárius szinergiák kijátszása lett volna az a szalmaszál, amelybe a döntéshozók egy része kapaszkodni próbált. Ez gyakorlatilag a nagyhatalmak közötti egyensúlyozást jelentette. A revíziós törekvéseket, amelyek tulajdonképpen a trianoni keretből való kitörést jelentették, a magyar elit egy része nemcsak Németország és kisebb részben Olaszország

támogatásával remélte megvalósítani, hanem a Szovjetunióra is számítottak.¹³

1937-ben Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai magyar nagykövet azon felvetésére, hogy a Szovjetunió támogatná-e a magyar revíziós törekvéseket, Makszim Makszimovics Litvinov elzárkózó választ adott. Az *Anschluss* után viszont a külügyi népbiztos jelezte a magyar nagykövetnek, hogy Moszkva „fokozottabban érdeklődik Magyarország függetlensége iránt” (Pastor, 2006, 205. o.). A szovjet értelmezés szerinti „függetlenség” persze kétes értékű árucikk volt. Mindenesetre az eddigiek alapján megkockáztathatjuk, hogy Teleki Pál a románok elleni közös fellépésen kívül is közeledni szeretett volna a szovjetekhez, talán a régi erdélyi „két pogány közt egy hazában” elve alapján. Mint láttuk, ebben számos nehézség gátolta, nem utolsósorban a szovjetek magatartása és tervei.

Kristóffy már 1940 júliusában azzal a kéréssel fordult Molotovhoz, hogy közvetítsen Jugoszlávia és Magyarország között, hogy amennyiben a magyar fél Románia ellen hadba lépne, ne kelljen egy jugoszláv hátbatámadástól tartania. Molotov azzal utasította el, hogy a közvetítés nem az ő dolga, és képmutatóan hozzátette: egyébként sines diplomáciai kapcsolat a Szovjetunió és Jugoszlávia között (Pastor, 2006, 214. o.).¹⁴ Másnap viszont egy látszólagos fordulattal teljes támogatást ajánlott Románia ellen – mint láttuk, az sem volt mentes a hátsó szándékoktól. Augusztus 23-án, amikor már látszott, hogy a magyar–román közvetlen tárgyalások nem vezetnek eredményre, a moszkvai magyar nagykövet utasítást kapott, hogy vadászrepülők és bombázógépek vásárlásának a lehetősége iránt érdeklődjön a szovjeteknél. „Az ár nem számít” – szölte a követ utasítása. Molotov azonban elzárkózott a kérés teljesítése elől (Kolontári, 2009, 330–331. o.).

13 A „három nagy, három kicsi” képlete szerint ugyanis a versailles-i békerendszer kárvallottjainak, vagyis Németországnak, Olaszországnak és a Szovjetunióknak össze kellett volna fogniuk Ausztriával, Magyarországgal és Bulgáriával.

14 Jugoszlávia felé hasonló képmutatással jártak el a szovjetek, amikor 1941 márciusában elzárkóztak egy katonai szövetség létesítése elől. Azt követően a szovjet szervek bekapcsolódtak a németellenes puccs szervezésébe, s a Szovjetunió csak azt követően írt alá egy mindössze gesztusértékű megneemtámadási és barátsági szerződést április 5-én, hogy a kocka már el volt vetve, és másnap megindult a német–olasz invázió.

Augusztus 26-án a Svetozar Rašić budapesti jugoszláv követnél rendezett munkareggelin Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár egészen leplezetlenül szólt Nyikolaj Saranov szovjet követhoz: „Ön, mint a nagy Szovjetunió képviselője[...] tanácsadónk kell, hogy legyen, Talamóhoz [az olasz követhoz] és Erdmannsdorfhoz [a német követhoz] hasonlóan” (Kolontári, 2009, 332. o.). Saranov azonban nem válaszolt semmit. Amikor pedig Bethlen István szeptember 9-én meghívta reggelizni, Saranovnak az volt a benyomása, hogy olyan üzeneteket kellett továbbítania, amelyeket a feltételezése szerint a kormányzó tanácsadója Telekivel és Csákyval közösen fogalmazott meg. Ezek közé tartozott ismét a hadianyag- és fegyverzetvásárlásra vonatkozó kérés, illetve az az alig burkolt felhívás, hogy a Szovjetunió segítsen Magyarországnak megőriznie a függetlenségét – *a németekkel szemben*. Saranov azonban a fegyverszállításokat kereken elutasította, mondván, az nem az ő dolga, a második felvetésre pedig kitérően felelt: arra hivatkozott, hogy a német–szovjet viszony kitűnő (Kolontári, 2009, 336. o.).

1940 végén Teleki szovjet–magyar megnemtámadási egyezményt akart tető alá hozni, de Horthy akkor elzárkózott a gondolattól (Zeidler és L. Balogh, 2002, 47. o.). De nehogy azt higgyük, hogy ez Horthynál feltétlenül valamiféle ideológiai berögzülést jelentett volna. Még 1933-ban, a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt, a nagykövetnek jelölt Jungerth–Arnóthy több mint egy órán át beszélt a kormányzóval. Elmondta, hogy ő a szovjet diplomaták előtt azt képviseli, hogy a magyar kormány nem törődik a Szovjetunió belső viszonyaival, a szorosabb együttműködésre azonban egy kicsit még várni kell, mivel azt a magyarországi Tanácsköztársaság emlékei „egyelőre” nem teszik lehetővé. Jungerth–Arnóthy a naplójában ezt jegyezte fel: „Horthy helyeselte az ügy kezelésének ezt a módját” (Seres, 2008, 224. o.). 1941 elején Teleki ismét elővette az ötletet, és újra felvetette a szovjettől való fegyverzetvásárlás gondolatát is (Seres, 2008, 227–228. o.). Carlile Aylmer Macartney szerint „komoly ok van annak feltételezésére, hogy amíg a [német–magyar] tárgyalások folytak [a Jugoszlávia elleni háborúról], Teleki megbízott egy nem hivatalos küldöttet...

hogy számíthatna-e, és ha igen, milyen módon, Moszkva segítségére” (Macartney 2006, 598. o.).

Az egyetlen probléma, hogy Macartney ezt a feltételezést a leginkább „szélkakas” jelzővel illelhető Rátz Kálmán beszámolójából merítette, aki szerint ő volt ez a nem hivatalos küldött. A Seres Attila és Refner Ágnes által közölt dokumentumokból azonban nem derül ki, hogy Rátz komolyan vehető figuraként jelent volna meg a szovjetek előtt (Seres és Refner, 2009). Mire Rátznak a szovjetek akadémikuskodása után sikerült átlépnie a határt (április 5.), a hadjáratban való magyar részvétel kérdése már eldőlt. Rátz diplomáciai útlevéllel, de hivatalos kormány megbízatás nélkül ment ki a Szovjetunióba, az útját pénzügyi intézetek finanszírozták. A szovjetek nem álltak szóba vele, a német követségi alkalmazottak viszont annál inkább, és „pánikhangulatot” keltettek benne (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, I/56b, 145–146. o.). Pedig az eredeti feladata szerint a háború végéig ott kellett volna maradnia, hogy képviselje a magyar érdekeket (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, I/656-d, 16. o.).¹⁵ Az ötletből azonban a küldött személyisége és Teleki öngyilkossága miatt nem lett semmi. Rövid idő múlva pedig a Szovjetunió ellen indított háború tett pontot bármilyen hasonló elképzelés végére.

Az említett próbálkozásokat annak fényében kell értékelnünk, hogy korábban a németeknek sokkal inkább kiszolgáltató Szlovákia is megpróbálkozott ilyesmivel, azaz a szovjetek irányába történő tapogatózással, amelynek Ferdinand Ďurčanský bel- és külügyminiszter volt a vezetője. Csakhogy őt az 1940. június 28-i salzburgi német–szlovák tárgyalások után Hitler követelésére hamarosan eltávolították a vezetésből. Ez jelezte, hogy a náci Német Birodalom nem tűri el a szovjetekkel való kokettálást a *Südostraum* népeitől.

A Szovjetunió elleni háború megindítását követően már a második Sztálin–Hitler-paktum lehetősége lebegett a magyar vezetők szeme előtt, amely lényegében az ország maradék mozgásterét is felszámolta volna. Sombor–Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes

¹⁵ Rátz Kálmánnak a szovjetekkel való kapcsolatépítésben tervezett szerepére lásd: Horváth és Máthé, 2021.

például kijelentette a német–szovjet háború kitörése után: „Most már tudom, ki veri meg a németeket” (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, I/656–d, 17. o.). Egy új kétoldalú megállapodás esetében ebből természetesen nem lett volna semmi. Egy ilyen egyezménytől azonban nem csak Magyarországon tartottak a konzervatív vezetők. A „Titkos Németország” mozgalom Hitler ellen konspiráló konzervatív csoportja szintén katasztrófának ítélte ezt a lehetőséget. Talán nem véletlen, hogy magának Wilhelm Franz Canaris tengernagynak, a hagyományos német titkosszolgálat, az Abwehr vezetőjének is szerepe lehetett a szovjet–német próbálkozások kudarcában, hiszen az a hitleri rezsim hosszú távú konszolidációjához vezetett volna. A Hitler-ellenes belső konspirációról legalábbis tudomással bíró Kállay miniszterelnök és a magyar konzervatív vezetők egy része pedig abban reménykedett, hogy valamilyen politikai fordulat révén az összeesküvőknek sikerül megbuktatniuk a hitleri rendszert (Joó, 2008, 171., 174., 93–94. o.).

Mindeközben a másik opcióként az angol–amerikai tandem győzelmét váró magyar politikai elit kénytelen volt azt észlelni, hogy részükről Magyarország irányába egyáltalán nem mutatkozik megértés. Ennek talán a legekleatásabb példája, hogy magában Kállay Miklós miniszterelnökben is felmerült, hogy a britek (és kisebb részben az amerikaiak) által a magyar megbízottakkal folytatott tárgyalások fő célja az ország német megszállásának az előidézése (Joó, 2008, 161., 166. o.). Nem mellesleg, ez a szovjeteknek sem volt ellenükre.

Szovjet taktikai siker – stratégiai hiba?

A szovjet vezetés 1943-tól a könnyebben kimotozhatóknak látszó Romániára „fordult rá” a kiugratás érdekében. Magyarországgal szemben már 1942-től egymást érték a háborús ellentétlen túlmutató, megbélyegző megnyilatkozások, és egyre-másra felbukkant az is, hogy a Szovjetunió nem ismeri el a második bécsi döntést. Ez Románia számára biztatóan hatott, és megkönnyítette az Észak-Erdélynek a magyaroktól való visszaszerzését célzó nemzeti egység 1944. augusztusi létrejöttét.

A szovjet béke-előkészítéssel foglalkozó Litvinov-bizottság 1944. június 5-én Erdély kérdését tárgyalta. Ahogyan említettem, felmerült az önálló Erdély koncepciója is, sőt akkor még az tűnt a legvalószínűbb szovjet állásfoglalásnak. A második lehetőségként Erdély Romániához való csatolását jelölték meg, míg a Magyarország részeként maradásának az engedélyezése inkább csak elméleti síkon jelent meg. Annak ugyanis csak akkor lett volna értelme szovjet szempontból, ha azzal biztosítani lehetett volna Budapest „szoros és hosszú távú együttműködését a Szovjetunióval”. Litvinov azonban erre az előző negyedszázadban tapasztalt erős magyar szovjetellenesség után nem látott komoly esélyt. Úgy tűnik, a szovjet külpolitika irányítói akkor még nem észlelték (nem észlelheték), hogy Magyarországnak a német szövetségben való kénytelen-kelletlen maradása – egyéb tényezők mellett – elsősorban a német támogatással megvalósult revíziónak volt „köszönhető”.

Felmerül a kérdés, hogy vajon szovjet oldalról miért nem létezett hasonló koncepció Magyarországgal kapcsolatosan. Ez csupán a háború előtti, álságos és brutális természetű szovjet expanziós törekvések jellegének tulajdonítható – amelyek egyszerűen a Szovjetunióba való beolvasztást jelentették –, vagy pedig valami másnak? Volt-e esetleg olyan pont a szovjet-orosz politikai döntések előkészítésekor, amikor felmerült, hogy Magyarországra távlatilag építsenek? Ha nem, akkor milyen kizáró tényezők nyomtak a latban – azon kívül persze, hogy a két háború közötti polgári rendszer a szovjet-kommunista „forradalommal” szemben fogalmazta meg magát? Vajon létezhetett volna-e olyan forgatókönyv, amely Magyarországra építve egy tartós Duna-medencei szovjet jelenlétet célzott volna meg? Magyar részről ugyanis az együttműködésnek reálpolitikai gátja sem Bethlen, sem Gömbös, sem pedig Teleki miniszterelnöksége idején nem volt. Ha tehát Litvinov (és feltehetően a szovjet döntéshozók) tényleg az áthidalhatatlan ideológiai választóvonal létezéséből, a „szovjetellenességből” indultak ki, akkor talán megkockáztathatjuk: tévedtek.¹⁶ Ha azonban a

16 „A »szovjetellenesség« önmagában véve elég tágan értelmezhető kategória, bizonyos pszichés vagy érzelmi tartalmat tulajdoníthatunk neki, de semmiképpen sem alkalmas a korabeli magyar uralkodó elit komplex külpolitikai nézetrendszerének

„szovjetellenességen” a nemzeti függetlenség gondolatát értették, akkor nem estek túlzott tévedésbe.

Annyi bizonyos, hogy a szovjetek jobban jártak volna Magyarországi kiugrásával és átállásával. Az ugyanis szükségképpen maga után rántotta volna Romániát is – míg fordítva ez az állítás nem volt érvényes. Mondhatnánk, hogy a szovjetek a kevesebb kockázattal járó és biztos pillanatnyi nyereséget hozó román lóra tettek. Végül azonban sokat fizettek érte.

„Bár a háború kimenetelére ez már nem volt hatással – egyrészt azért, mert a közép-európai népek sorsáról a kérdezősük nélkül döntöttek a későbbi győztes szövetséges hatalmak, másrészt a katonai ellenállás ekkor már csak elodázhatta a végső vereséget –, a magyarok mégis jelentős mértékben feltartóztatták a szovjet erőket a Kárpátok előterében 1944-ben. Meglepően hatékonyak voltak és hősiiesen harcoltak ebben a helyzetben is, amit egy szovjet tiszt is megjegyzett: »A magyarok valóban komoly problémát jelentettek Erdélyben. Bátran harcoltak az utolsó töltényig és az utolsó emberig. Soha nem adták meg magukat.«” (Beevor, 2013, 590. o.)

Ráadásul az ország német megszállása (megszállatása) komoly következményekkel járt rájuk nézve is. Az, hogy Magyarország ellenes bázissá vált, megpecsételte az 1944 nyarán kitört szlovákiai partizánfelkelés sorsát, és a hazánk rovására hozott döntések miatt már csak Budapest kínosan hosszúóra nyúlt ostrománál fordultak elő – alegységszintű – átállások.

Farkas, medve

Magyarország számára tehát kényszerűen adódott a választás: a németekkel való részvétel a szovjetek elleni küzdelemben, s a két totális diktatúra kimerülése vagy egy belső német fordulat után kimenedni a csapdából. Mint láttuk, azzal az eshetőséggel szemben, hogy

jellemzésére és leírására, s nem visz közelebb a korabeli politikai elit külpolitikai döntéseinek, motivációinak megértéséhez” (Seres, 2008, 229. o.).

az angol–amerikai megszállást megvárják (sőt meginvitálják), s ezzel megőrizték az országot a káosztól és a vérontástól, kételyek merültek fel. Az alternatíva csak egy korai – akár 1940-ben bekövetkező! – német megszállás volt. Röviden, a magyar döntéshozók értékelésében a helyzetnek csupán két kimenetele lehetett: az ország vagy a náci Németországgal működik együtt, vagy Lengyelország sorsára jut. Csak-hogy 1939 és 1941 között nem kizárólag a német, hanem a szovjet megszállás is fenyegető lehetőségként merült fel számukra. Sztálin a sokat vitatott 1939. augusztus 19-i beszédében arról is szót ejtett, hogy Németország átengedi a szovjet befolyási övezetbe Románia és Bulgária mellett Magyarországot is. Molotov 1940. novemberi berlini tárgyalásain – ahogy azt korábban említettem – szintén előkerült az ország kérdése. Az csak alkualapot jelentett volna? Közel sem biztos. „Románia és Magyarország, a Szovjetunióval szomszédos államok további sorsa nagyon érdekel minket, és azt szeretnénk, ha erről megállapodnának velünk” – áll egy feljegyzésben, amelyet vélhetően Sztálin diktált, és Molotov írt le (Idézi: Kolontári, 2009, 287. o.). Molotov Berlinben fel is sorolta azokat az államokat, amelyekről a Kreml alkudozni kívánt: Törökország és Bulgária mellett bizony Magyarországot és Romániát is a szovjet érdekeltségek között említette meg (Bloch, 1993, 308–309. o.).

Magyarország pozíciójának a megőrzésében egyik háborúzó fél sem volt érdekelt. Sem a németek, sem a szovjetek, sem pedig az angol–amerikai tandem.¹⁷ A nagyhatalmak komoly áldozatokat vártak el, ami egy háború esetében emberéletek ezreit jelentette volna, cserébe viszont csak ködös ígéreteket lebegtettek, sőt egy idő után már azokat sem. Azaz lényegében nem is egyszerűen a „feltétel nélküli megadást” kívánták meg, hanem a teljes behódolást.

Az utólagos tudásunk fényében természetesen lehet azt mondani, hogy Magyarország így is, úgy is hadszínterré vált, a magyar zsidóság

¹⁷ Ahogy Macartney fogalmazott: „Míg Németország érdeke az volt, hogy a magyar fejős tehén kövér, addig a szövetségeseké az volt, hogy sovány legyen” (Macartney, 2006, 480. o.). Magyar szempontból mind a „kövér”, mind a „sovány” fejős tehén zsákutca, mert nem a kövérség vagy a soványság, hanem maga a fejős tehéni mi-volt ellenkezik a nemzeti érdekekkel.

nagy többségét elhurcolták, s hazánkat azóta is „utolsó csatlósnak” bélyegzik. De vajon ki lett volna az a felelős magyar államférfi, aki *biztosan meg tudta volna jósolni előre a nácik totális vereségét, illetve azt, hogy nem tudnak megállapodni egymással a nácik és a szovjetek, és elhitte volna, hogy a „Nyugat” minden további nélkül átengedi Közép-Európát a szovjeteknek – és aki mindennek ismeretében önként a szovjet érdekszférába helyezte volna Magyarországot az 1939 és 1941 közötti tapasztalatok alapján?* A másik lehetőségként csupán a „lengyel út” adódott. Arra azonban *egyetlen másik ország sem lépett. Délkelet-Európából talán Jugoszlávia, de Horvátország „önálló bábállamként” jött létre, a teljes délszláv térségben pedig polgárháború tört ki.* Azt a népi-nemzeti egységet, amit Lengyelország meg tudott teremteni, térségünk egyik országa sem mondhatta magáénak. Az jószerivel egyedül Romániában formálódhatott ki, de csak később, Észak-Erdély visszaszerzésének ügyében.

Annak a szerepnek a betöltése tehát, amelyre Magyarországot a helyzete predesztinálja, s amelyre a magyar elit 1939-től törekedett – hogy egyfajta *primus inter pares*ként a Kárpátoktól délre gravitációs, szervező központ legyen –, a két, szoros együttműködésben, majd élet-halál harcban összefonódó totális diktatúra présében egyszerűen nem volt lehetséges. Vajon sikerülhetett volna-e a kisállamok békes, érdekbeszámításos összefogásán alapulva? Az adott körülmények között nagyon nehezen, hiszen a totalitásban nincs helye a nemzeti szuverenitásnak. De talán egy másik okból sem: túl közel volt még 1918–1920 egyfelől nemzeti beteljesülést, másfelől nemzeti tragédiát jelentő élménye, így a környező államokkal sem volt lehetséges a meg egyezés.¹⁸ Akkoriban a Kárpát-medencére is érvényes volt még a nagy romantikus írófejedelemnek, Henryk Sienkiewicznek a lengyel–ukrán konfliktusról tett megállapítása: „A gyűlölet gyökeret vert a szívekben, s megmérgezte a testvéri vért” (Sienkiewicz, 1974, 470. o.).

18 Hasonló összefogásra még a skandináv államok sem voltak képesek 1940. március közepe után, mivel a Szovjetunió egyszerűen megtiltotta az azt kezdeményező finneknek. Pedig a norvég, a dán, a svéd és a finn viszonyrendszer – a Kárpát-medence népeinek kapcsolatától eltérően – jószerivel konfliktusmentes volt.

Más körülmények között, két vagy több nagyhatalom lazább együttműködésre és lazább konfliktusaira alapuló, földrajzilag is elég teret hagyó viszonyrendszerében azonban lehetőség nyílhat Magyarországnak arra, hogy betöltse a geopolitikai szerepét. Ez esetben talán sikerrel járhat a második világháborús helyzetet megfordító politika is, az tudniillik, hogy valamennyi érintett nagyhatalom érdekelt legyen hazánk sikerében. A kérdés az, hogy elég idő telt-e el, és elegendő tapasztalat gyűlt-e össze a Duna völgyének „tejtestvérei” számára, hogy az érdekeiket ne egymás rovására érvényesítsék, hanem a térséget megcélzó nagyhatalmakat együttműködésre, kompromisszumokra vegyék rá – közösen.

Irodalomjegyzék

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, I/56B.
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, I/656-d (V-142732/32a).
Antal Róbert (2018). Észak-Erdély reintegrációjának kérdései Jordáky Lajos szempontjából. In Kis Csaba, Kovács-Veres Tamás Gergely és Rózsa Sándor (szerk.), *„Politika, életrajz, divat, oktatás...”: Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig*. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó.
- Antall József (id.) (2019). *Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt*. Budapest: Magyar Orvostörténelmi Társaság–Magyar Tudománytörténelmi és Egészségtudományi Intézet.
- B. Stenge Csaba (2017). Lengyel diverziós műveletek Magyarországot támogatására 1938. október–novemberében. II. rész. *Hadtudomány*, 27. 75–83. A letöltés ideje: 2022. július 26. https://www.mhtt.eu/hadtudomany/2017/2017_elektronikus/stenge3.pdf.
- Beevor, Antony (2013). *A második világháború*. Debrecen: Gold Book.
- Berliner, Joseph S. (1954). „Blat” Is Higher than Stalin! *Problems of Communism*, (1).
- Bloch, Michael (1993). *Ribbentrop: A Biography*. New York, NY: Crown Publishing.
- Chief, EUR (1972). Unique Published Reference to Molotov–Ribbentrop Meeting in 1943. *Central Intelligence Agency*. A letöltés ideje 2022. július 25. https://www.cia.gov/readingroom/docs/GEHLEN%2C%20REINHARD%20%20%20VOL.%206_0136.pdf.

- Czettler Antal (2000). *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*. Budapest: Magvető.
- Czettler Antal (2006). *A II. világháború rejtett erővonalai*. Budapest: Kairosz.
- Fedinec Csilla (2015). *„A magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja” 1938–1944*. Budapest: Jaffa.
- Főcze János (2018). Kikiáltani a független Erdélyt vagy elfogadni a második bécsi döntést? A Kommunisták Romániai Pártja erdélyi és bánági tartományi bizottsága vargabetűi 1940 júliusa és szeptembere között. *ArchívNet*, 18(4). A letöltés ideje: 2022. július 26. <https://archivnet.hu/kicialtani-a-fuggetlen-erdelyt-vagy-elfogadni-a-masodik-becsi-dontest-a-kommunistak-romaniai-partja>.
- Gerencsér Tibor (2020). *Ellentétek vonzásában. Lengyel–magyar diplomáciai kapcsolatok a XX. század első felében*. Budapest: Napkút.
- Horváth Angelus és Máthé Áron: Hetvenkedő katona vagy dörzsölt ügynök? Rátz Kálmán. Egy bizarr életút tanulságai. *Rubicon*, 32(9). Elektronikusan elérhető: <https://rubicon.hu/cikkek/hetvenkedo-katona-vagy-dorzolt-ugynok>.
- Joó András (2008). *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest: Napvilág.
- Karl, Lars és Skorgos, Adamantios (2019). Pan-Slavism. *European History Online*. A letöltés ideje: 2022. július 18. <http://ieg-ego.eu/en/threads/transnational-movements-and-organisations/international-organisations-and-congresses/pan-ideologies/lars-karl-adamantios-skordos-pan-slavism>.
- Koch, Hannsjoachim W. (1975). The Spectre of a Separate Peace in the East: Russo–German ‘Peace Feelers’, 1942–44. *Journal of Contemporary History*, (3).
- Kohn, Hans (1952). Pan-Slavism and World War II. *The American Political Science Review*, (3).
- Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest: Napvilág, 2009.
- L. Balogh Béni (2013). *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lang, Jochen von (2005). *Top Nazi. SS General Karl Wolff. The Man Between Hitler and Himmler*. New York, NY: Enigma Books.
- Liddell Hart, Basil Henry (1971). *History of the Second World War*. New York, NY: G. P. Putnam’s Sons.

- Lukacs, John (1992). *Az európai világháború*. Budapest: Európa.
- Lungu, Dov B.: *Romania and the Great Powers, 1933–40*. Durham, Duke University Press, 1989.
- Macartney, Carlile Aylmer (2006). *Október tizenötödike. A modern Magyarország története, 1929–1945. I*. Budapest: Gede Testvérek.
- Mastný, Vojtěch (1972). Stalin and the Prospects of a Separate Peace in World War II. *The American Historical Review*, (5), 1365–1388.
- Máthé Áron (2019). Megszállók és megszállottak. Megjegyzések a német megszállás kiprovokálásának kérdéséhez. *Kommentár*, (4).
- Molnár D. Erzsébet (2015). Kárpátalja szovjetizálása. A megszállástól a bekebelezésig. *Rubicon*, (5–6).
- O’Toole, Thomas (1978). Japan Sought a German–Soviet Peace, War Data Show. *The Washington Post*, szeptember 12.
- Overy, Richard (2016). Different Memories of Totalitarian Regimes in Europe: How to Speak About the Crimes of the 20th Century Without Equalising Them (Keynote Speech, European Network of Remembrance and Solidarity, Vienna 2015). In Rafał Rogulski (főszerk.), *European Remembrance: Symposium of European Institutions Dealing with 20th-Century History: Lectures, Discussions, Commentaries, 2012–16*. Varsó: European Network Remembrance and Solidarity.
- Pastor, Peter (2006). Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1935–1941: Meghiúsult újbóli közeledés. *Századok*, 140 (1).
- Perjés Géza (2000). Bárdossy László és pere. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113(4).
- Петров, Никита (2016). Сталин в 1941 году был готов отдать Гитлеру Прибалтику и Украину. Признания руководителя особой группы НКВД Павла Судоплатова и другие архивные документы [Sztálin 1941-ben kész volt a balti államokat és Ukrajnát átadni Hitlernek. Pavel Sudoplatov, az NKVD különleges csoportjának vezetőjének vallomásai és egyéb levéltári dokumentumok]. *Новая газета*. A letöltés ideje: 2022. július 26. <https://novayagazeta.ru/articles/2016/06/17/68966-stalin-v-1941-godu-byl-gotov-otdat-gitleru-pribaltiku-i-ukrainu>.
- Pianahau, Aliaksandr (2012). Slovak–Hungarian Relations in the Mirror of the German–Soviet Conflictive Alliance (1939–1941). *Prague Papers on the History of International Relations*, 2.
- Pritz Pál (1999). *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest: Osiris.

- Ragsdale, Hugh (1999). Soviet Military Preparations and Policy in the Munich Crisis: New Evidence. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge*, 47(2).
- Ravasz István (2000). Három háború 27 év alatt. Finnország függetlenségi harca 1917–1944. *Haditechnika*, 34(2), 17–21.
- Seres Attila (2005). Két összekötő pont a magyar–szovjet államközi kapcsolatok két világháború közti történetében. In Szvák Gyula (szerk.), *A magyar–oroszk kapcsolatok tizenkét évszázada. Az ELTE Ruszisztikai Központ 2005. május 26-i ünnepi konferenciájának előadásai*. Budapest: ELTE Ruszisztikai Központ.
- Seres Attila (2008). A Szovjetunió recepciója a magyar uralkodó elit külpolitikai nézetrendszerében a két világháború között. *Limes*, 21(3).
- Seres Attila és Refner Ágnes (2009). Egy nyilas képviselő hihetetlen kalandjai a Szovjetunióban. *ArchívNet*, 9(2). A letöltés ideje: 2022. július 26. https://archivnet.hu/kuriozumok/egy_nyilas_kepviseelo_hihetetlen_kalandjai_a_szovjetunioban.html.
- Sienkiewicz, Henryk (1974). *Tűzzel-vassal*. Budapest: Európa.
- Sudoplatov, Pavel és Sudoplatov, Anatol (1994). *Special Tasks. The Memoirs of an Unwanted Witness – A Soviet Spymaster*. Boston, MA, New York, NY, Toronto és London: Little, Brown & Company.
- Török Bálint (2004). *Farkas esz meg Medve esz meg... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Bazel–Budapest: Európai Protestáns Szabadegyetem.
- Ungváry Krisztián (2004). *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest: Osiris.
- Zeidler Miklós és L. Balogh Béni (2002). Az „Erdély-kérdés” a magyar–szovjet külkapcsolatokban. 2000: *Irodalmi és Társadalmi havi lap*. A letöltés ideje: 2022. július 26. http://ketezer.hu/2002/04/az_erdely_kerdes_a_magyar_szovjet_kulkapcsolatokban.